

elemeiről. A jövőben érdemes lenne ezt a gazdag alkímiai forrásanyagot mélységében feldolgozni, bár ezt inkább egy kutatócsoport, mint egyetlen szerző végezhetné csak el.

Batthyány az akkori Európa leghíresebb botanikusának, Carolus Clusiusnak is patrónusa volt egy időszakban; együttműködésük nem csak Batthyány kertjeit gazdagította, hanem „Pannonia” növényvilágának, gombáinak vizsgálata úttörő jelentőségű botanikai műveket eredményezett. A IV. fejezet kettejük együttműködésének eddigi szakirodalmát több ponton egészíti ki: néhány új levelet von be a kutatásba, több új adatot és feltételezést közöl (vagy cáfol meg) mind a tudománytörténeti kontextusra, mind Clusius konkrét tevékenységére vonatkozóan; a legfontosabb eredmény talán Batthyány adatolható kerti növényeinek összegyűjtése. Az V. fejezet Batthyány udvari kultúrájának még néhány aspektusát érinti: a főúrnak a halála után született képmásait, barátaival, illetve klienseivel való kapcsolatát, és udvarának főbb jellemzőit. Végül az Epilógus összefoglaló jelleggel világít rá arra, milyen szorosan kapcsolódott Batthyány mint gyűjtő és kísérletező főúr a legújabb közép-európai kulturális trendekhez.

Nem hallgatható el, hogy a latin, német és francia levelek fordítása, nyelvi értelmezése igen problematikus. Az általam szűrőpróbaszerűen ellenőrzött idézetek nagyobbik részében találtam egy vagy több jelentősebb fordítási hibát (itt csak a lábjegyzetek számával hivatkozhatok néhány példára: 347, 654, 724, 734, 760, 811, 926, 931), és a nem szó szerinti, rövid tartalmi összefoglalások is többször félreértésről tanúskodnak (pl. 837, 840, 904, 925, 931). Egy-két esetben e hibák az egész argumentációra hatással vannak: pl. az egyik említett Clusius-levélnél az „ismeretlen festőnek” akiről egy alfejezet szól, nem Batthyány kastélyában kellene a munkát „8-10 nap alatt” elvégeznie, hanem még Bécsben kell ennyit dolgoznia művén (931). (Vannak egyébként rosszul hivatkozott levelek is, pl. 243, 684, de ezek csak elírások.) Éppen az ellenőrizhetőség végett lett volna jó legalább a szó szerinti idézetek mindegyikéhez az eredeti szöveget mellékelni (akkor is, ha meg fog majd jelenni egy külön levelezés-kiadás), így nemcsak a fordítás, hanem egyáltalán az átirás helyessége ellenőrizhető lett volna; ez a könyv terjedelmét sem növelte volna meg jelentősen. Azért kár e hibákért, mert egyébként a monográfia színes és sokoldalú képet nyújt Batthyány Bol-dizsarról és udvari kultúrájának természetfilozófiai vonatkozásairól, számos ponton előrelendíti a kutatást, és külön érdem, hogy a témákat igen nagy mértékben nemzetközi összefüggésbe helyezi. A szerző stílusa is élvezetes, mind szakmabeliek, mind laikus érdeklődők haszonnal forgathatják, a kutatás egész izgalmát hűen közvetíti a mű. A könyv kivitelezése is szép; 18 színes ábra idézi meg e kor és kultúra hangulatát.

ORBÁN ÁRON

Religiös motivierte Migrationen zwischen dem östlichen Europa und dem deutschen Südwesten vom 16. bis zum 19. Jahrhundert, hrsg. von Christine Absmeier, Matthias Asche, Márta Fata, Annemarie Röder, Anton Schindling, Stuttgart, W. Kohlhammer Verlag, 2018 (Veröffentlichungen der Kommission für Geschichtliche Landeskunde in Baden-Württemberg, Reihe B, Forschungen, Band 219.)

Christophe Didier, a strasbourgi Nemzeti és Egyetemi Könyvtár (BNU) tudományos vezetője egy alkalommal azt mondta, hogy Közép-Európa, szerinte, Elzásszal kezdődik. Természetesen ha *Franciából* nézve, a *Regiones Ultravosegarum* maga Közép-Európa, akkor igaza is van. Milyen művelődéstörténeti jelenségek azonban azok, amelyek alapján neki ez a benyomása támadhat? A válasz persze összetett, és a most kézben tartott kötet is csak szempontokat ad ahhoz, hogy milyen megfontolások mentén lehet igazat adni neki, és mennyiben nem vethető fel ez a meglátás. „*Deutsche Südwest*”, mondják a címben a kötet szerkesztői, és az előszóban ezt a területet hozzávetőleg a mai Baden-Württemberg területével azonosítják, kiegészítve persze a Rajna és a Vogézek közti síksággal, és a folyót, a forrása irányában követve a – számomra furcsamód – jó *pinot noir*

termő vidékig, vagyis a Churtól északra elterülő szűk folyó völgyig. Ha innen visszaindulunk, választhatjuk a folyót, a Boden-tóig (Lac de Constance), vagy a Zürich irányába futó nagy völgyet, de mindkét irány végül Bázelig vezet. Kolmar/Colmar, Schlettstett/Sétestat, Strassburg/Strasbourg, Hagenau a Rajna bal partján, jobbra a kolostorvidék, Reichenautól csaknem Stuttgartig. De el-mehetünk a Boden-tó mellett, Lindauba (innen több exuláns érkezett Nyugat-Magyarországra a 17. század első évtizedeiben), majd át a hegyen a születő Neckarhoz, és a Dunához. Ha előbbit követjük, Sulzban megemlékezünk a 17. század elején, Borostyánkőn lelkészkedő, itt született Johann Jakob Knausról, majd Tübingen, Heilbronn után elérünk Horneckhez, ahol a 20. század végén az Erdélyből eladott német lakosság írott örökségének egy részét őrzik, és persze a 16–17. század fordulóján a közép-európai értelmiség számára talán legfontosabb egyetemi városba, Heidelbergbe érünk, hogy majd újra találkozzunk a Rajnával. A Dunát követve Ulmhoz, majd a magyar emlékezetben nem dicső Lech mezeje mellett Augsburgba értünk. De ez már bajor terület.

A karlsruhei Baden-Württembergi Nemzeti Levéltár (*Generallandesarchiv*) és a tübingeni Duna Svábok Története és Helyismerete Kutatóintézet (*Institut für donauschwäbische Geschichte und Landeskunde*) 2017 őszen *Fließende Räume, Karten des Donaupraums 1650–1800* címmel kiállítást rendezett, és ezt a Duna mentén vándorkiállításá alakították (Magyarországon négy helyszínen mutatták be). A kiállítást megnyitó beszédekben egy furcsa jelenségről egyfajta közös tudatról, a „folyó menti népek öntudatáról” (*conscientia, Bewusstsein*) beszéltek. Többen megemlégtették, hogy érdekesnek látják, hogy – a Dunával ellentétben – Rajna menti „öntudat”-ról nem tudnak. Pedig, a Rajna és a Neckar folyók ölelésében lévő terület művelődéstörténeti közös jegyeiről több könyvtörténeti kiállítás is volt. Megfontolásra, példaként itt csak Felix Heinzer könyvét említem (*Klosterreform und mittelalterliche Buchkultur im deutschen Südwesten*, Leiden, Brill, 2008 [Mittelalterliche Studien und Texte, 39]). Ezzel az utóbbi könyvtörténeti jelenséggel arra szerettem volna utalni, hogy szerintem igenis létezett egy Közép-Rajna menti „öntudat”, akkor, amikor még nem volt kétséges, Európát a kereszténység jelenti, a nyugati kereszténység. A Rajna kötötte össze a németalföldi testvérületi (*confraternitas*) mozgalmakat az elzászi és a Klosterwinckel területekkel, és a Közép-Rajna menti misztikus mozgalmakkal, csakúgy, mint az itteni humanista köröknek aktív kapcsolatuk volt a közép-európai (ezt a területet a most ismertetett könyv „*östliche Europa*”-nak nevezi) királyságokkal. Részben Nürnberg, részben Augsburg, majd a Bécsi Egyetem voltak a fő közvetítők, a szerzetesrendek nemzetközi szervezetein túlmenően, hiszen dacára annak, hogy Georges Duby nem ismeri a Bécstől keletre fekvő területek kolostorait, még az általa szerkesztett térkép szintjén sem, azért több száz rendházzal van szó (*Atlas historique Duby*, Paris, Larousse, 2013). Ne feledjük azt sem, hogy Sankt Paul im Lavanthal bencés közössége is például Sankt Blasiusból, a Reichenauhoz közel fekvő *monasterium*ból érezett, és ezért tudott megőrizni számtalan korai kéziratot a sziget másoló kolostorából, vagy éppen Sankt Gallenből. Vagyis ez a terület egy, már a Római Birodalom idején krisztianizált hagyományokkal, a bensőséges vallássságot (a kegyességet) tudatosan megélhetőnek állító mozgalmakkal (ilyen volt végül is Johann Sturm protestáns Akadémiája is) olyan szellemi klímát, szellemi erőteret alakított ki, amelyben az egyébként kanonizált, és ellenőrzött (inkvizíció) világban is lehetővé tette a valóban európai alapértékekre támaszkodó hagyomány megújítását. A hagyomány változtatása általában egyes csoportok érdekei mentén történik, napjainkban, katasztrófális mértékben, kontroll nélkül. Az értelmiség dolga az ellensúly képzése és az egyház értelmisége mindig maga között tudhatott olyan csoportokat, akik ezt meg is tették. Legfeljebb a nem megtűrték csoportjába kerültek, és végül (*ad absurdum*) el kellett hagyni szülőföldjüket (emigráltak). Ilyenkor olyan helyre mentek, ahol a helyi értelmiségi közeg egyensúlyt tudott teremteni érdek és érték közt. Ez a bizonyos „*deutsche Südwest*” ilyen terület volt sokáig.

A Kohlhammer Kiadó mostani kötetének kiemelendő erénye, hogy nem anakronisztikus. A konferencia, amelynek anyagát 2018-ban közreadták, 2014 őszen volt. Vagyis 2015 előtt. A „migráció”,

a „migráns” kifejezés tartalma azóta sokat változott, és úgy gondolom, a kötet szerkesztői ma már kerülnek ennek a szónak a címbe való szerepeltetését. Az önző, arrogáns gazdasági csoportok, és az őket kiszolgáló politikusok, egy egyre megalkuvóbb európai értelmiséggel – végül is jól élni jó – a hagyományt is, a szavak jelentését is feláldozták kicsinyes gazdagodási szándékaik mentén.

Mert a kötet előszavából (Mark Häberlein), és az Otfried Czaika által írt konklúzióból (*Schlussbetrachtung*) teljesen világos, hogy a kötet „migráció” kifejezés-használata miként értendő. Egyének persze inkább tanulmányi céllal vándorolnak (*peregrinatio academica*), és éppen arra készülnek tanulmányaik során, hogy a saját közösségüket ott szolgálják, ahonnan újukra indultak (a Litván Fejedelemségtől Erdélyig, vagy éppen a Cseh Királyságban, annak is a moráviai részében – lásd a kötetben Szabó András [magyar diákok Strasbourgban], Heltai János [magyar diákok Heidelbergben], Kęstutis Daugirdas [lengyelek és litvánok Bázelen és Zürichben]). Voltak, akik tanulmányaik színhelyén olyan teljesítményt nyújtottak, hogy az itteni közösség, az egyetemi akadémiai közösség, maradásra bírta őket (HOLZ Sabine, *Professoren und Studenten aus den Länden des östlichen Europas an der Tübingen Universität von 1477 bis 1817*), igaz, olyan eset is ismert, amikor valakinek nem volt tanácsos hazatérni tanulmányai végeztével.

De számbelileg azok voltak többen, akik a – és ez már a 18. század – jobb megélhetés reményében indultak útnak, érdekes módon abban az időben nem keletről nyugatra, hanem nyugatról keletre. Közép-Európa ugyanis két évszázadon keresztül tartotta a frontot keleten, a tatár, az orosz, a kozák, vagy éppen az oszmán török hatalmi törekvésekkel szemben. A középkor folyamán a nyugat-európaival azonos intézményi rendszerét (egyházak, iskolák, nyomdák, könyvtárak) lerombolták, az európai hatalmi szerepüket elveszítették, ahogy megszűntek független királyságnak lenni. A legyengített és kiszípolozott lakosság körében aztán az idegen hadseregeken túl még a járványok is pusztítottak (a 18., de még a 19. században még volt pestis, és tatárjárás is Erdélyben). Az utrechti béke utáni európai rendezésben ez a terület már a nyugati hatalmaknak rendeltetett alá. Erre az új állapotra a helyiek, akkor még, bizakodva tekintettek (mindenképpen jobbnak látták, mint a keleti függést, nem kevésbé azért, mert nyugati keresztények voltak, és maradtak). Telep-csoportok (*Siedler*, és nem a mai értelemben vett *Migranten*) nagy számban indultak el tehát Közép-Európa felé (Astrid von Sclacka, Fata Márta, Matthias Asche). A hatalmi átrendeződés a 18. században persze egyes vallási közösségeket is útra kényszerített, vagy a Kaukázus, vagy éppen az Újvilág, Amerika felé. Utóbbi „kitelepülések” nem voltak függetlenek az utópikus elképzelésektől sem Új Jeruzsálem, Isten országa és más elképzelések (Dietmar Neutatz, Annemarie Röder), ahogy a 18. század végi történetfilozófiában is az „örök béke állama”, vagy kissé később már az ideálisnak gondolt kommunisztikus elméletek is megjelentek (Kant, Fournier).

Mark Häberlein az említett előszóban teljesen világos kutatási koncepciót rajzol fel a bemutatott földrajzi terület, az általa „östliche Europa”-nak nevezett Közép-Európa, és az összefoglalóan „Neue Welt”-nek jelzett Európán túli területek vallási szempontokból is befolyásolt (motivált) mozgásairól. A Francia Királyságból érkező hugenották, a Német-Római Birodalom keleti pereméről (Krain, Kärnten, Steiermark – és nem Szlovénia; France Martin Dolinar) és Salzburgból ide települt protestánsok (Eberhard Fritz), továbbá a több helyről jövő zsidók (Carsten Kohlmann). Ezek a letelepülő csoportok mellett nagy számban jöttek nemesek és nem nemes származásúak a terület felsőoktatási intézményeibe (Strassburg, Tübingen, Heidelberg, Bazel, Zürich) a Lengyel, a Cseh, és a Magyar Királyságból, Erdélyből. A szerző a bevezetés végén számba veszi a kutatási fehér foltokat is, ezek közül nekem hiányzik a 17. század elején a *deutsche Südwest*ként megjelölt területekről a Magyar Királyság nyugati részeire érkezett exulánsok története (erről a történetről vannak forrásaink). Hasonlóan szerencsés lett volna egy cseh historikust felkérni arra, hogy a cseh nemesek strassburgi, tübingeni (*Adelschule*) illetve heidelbergi jelenlétének tanulságairól írjon.

Ahogy a konferencia és a kötet koncepcióját tervezők világosan elkülönítették a menekülteket (*Immigration in den deutschen Südwesten*) a tanulmányi céllal érkezőktől, így a kötetben is külön

fejezet foglalkozik ezekkel (*Bildungsgeschichtliche Beiträge*). Az ide menekültek közül a hugenották érkezésének nagy szakirodalma van, ezen a konferencián velük, külön nem foglalkoztak. Az ide érkező protestáns szlovénekről és horvátokról France Marin Dolinar értekezett, ők valóban vallási menekültek, sokan telepedtek le Urach körül (ahogy a legtöbben a Magyar Királyság nyugati területein a protestáns arisztokrácia birtokain találtak új hazát). A württembergi települések története közül az egyik legérdekesebbet mutatja be Renate-Karoline Adler. *Freundenstadt im Scharzwald* 1599-től épült ki az osztrák területekről érkező németajkú protestánsok számára. A Magyar Királyság egyháztörténetében a protestánsok által „gyászévtized”-nek (*Trauenjahrzehnt*) elnevezett időszak (1671–1681) valóban egyedülálló. Állami támogatással folyó, tervezett rekatolizáció ez időszak előtt és utána, soha nem történt. Jan-Andrea Bernhard tanulmánya az ez időszakban a Svájci Konföderáció területén menedéket talált lelkészek és tanítók ottani életéről ad számot.

A 16. században Bazel és Strasbourg a közép-európai tanult nemesség és protestáns értelmiség kedvelt tanulmányi úti célja volt. A misztikus, kegyességi vallási hagyomány és a legrangosabb humanisták által teremtett hagyomány szimbólumai voltak (ahogy Wittenberg az 1580-as évek ortodox lutheránus fordulatáig). A 16–17. század fordulóján Tübingen és főként Heidelberg vette át ezt a szerepet, bár az előbbi két város is megtartotta vonzerejét. A bázeli városatyák óvatossága a vallási kérdésekben, illetve Strasbourg lutheránus irányba fordulása (Johann Sturm halála után) a kifejezetten vallási okból úton lévöket (nonkonformistákat) Heidelbergbe irányította. A helvét alapállású Heidelberg, és az ágostai Tübingen kétségtelenül a harmincéves háború előtti európai eszmetörténet legkimagaslóbb helyei voltak. Ide sereglettek Angliából, a Németalföldről, a hugenották különféle gondolatiságot képviselő csoportjai a Francia Királyságból, és Genfből, de ide jöttek Itália és a Spanyol Királyság nonkonformistái is, hogy átadják tudásukat a Lengyel, a Cseh és a Magyar Királyságból érkezetteknek. Akik aztán hazatérve egy valóban toleráns, irénikus értelemben toleráns szemlélet alapján (és persze a földrajzi terület politikai és gazdasági adottságai folytán kialakult kényszerből vallási türelmességekben) alakították saját közösségük életét.

Anton Schindling, a kötet egyik szerkesztője, aki maga is sokat foglalkozott a strasbourgi akadémia szellemi környezetével, és nem véletlenül adta ki Friedrich Hermann Schubert monográfiáját Ludwig Camerariusról (*Ludwig Camerarius [1573-1651], Eine Biographie, Die Pfälzische Exilregierung im Dreißigjährigen Krieg – Ein Beitrag zur Geschichte des politischen Protestantismus*, 2. Aufl., mit Beiträgen zu Leben und Werk des Verfassers, Aschendorff, Münster 2013) éppen akkor, amikor a német értelmiség jelentős része rossz tanácsokat adott a politikai vezetőknek a legújabb, manipulált, és Európát lerombolni akaró szándékok mentén szervezett migráció kapcsán. Schubert, a rossz tanácsot adó értelmiség felelősségét nem véletlenül állította 1955-ben (könyvének első kiadásakor, a háború után) kortársai elé. Ideje van a mostani figyelmeztetéseknek. *A Religiös motivierte Migrationen* című tanulmánykötet is egy ilyen figyelmeztetés, amelyet most olvashatunk. Lehet migrációnak nevezni általánosan azt a jelenséget, amikor egyes emberek, vagy csoportok időlegesen, vagy véglegesen másutt akarnak, vagy másutt kénytelenek élni, de a kötet példái pontosan mutatják, hogy akkor működik az együttélés az új lakóhelyen, ha az érkezettek és a befogadók világa (művelődési és köznapi hagyományai) nem térnek el lényegesen egymástól, vagy, valamelyik csoport feladja a saját örökségét. Fontos újra és újra megnézni fontos filmeket. *A Hegedűs a háztetőn* olyan klasszikus, amely sok mindenre örök érvényű figyelmeztetést adott. Rev Tevje pedig azt mondja, hogy a madár megszerethet éppen egy halat, de hogy raknak ezek közösen fészket?